

coming of St. Andrew onto Kyiv mounts, Arabic authors' evidence about numerous merchants, residents of Rus', which posed as Christians. The author points out that the main way of Christianity to Rus' especially since the middle IX c. was the Byzantine one.

Ю.А.Мицик*

ОБЛОГА ЗБАРАЖА (1649 р.): ВІДОМЕ Й НЕВІДОМЕ

Дана стаття присвячена історії однієї з найбільших битв в історії України XVII ст., яка багато в чому визначила успішний розвиток Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої. У хронологічній послідовності розглядаються події облоги Збаража, роль у ній гетьмана Богдана Хмельницького.

Переяславське перемир'я, встановлене 20 лютого 1649 р., не могло бути тривалим і вже у квітні серйозно порушувалося з обох боків. Справа в тому, що головна мета Національно-визвольної війни українського народу – ліквідація колоніального гніту Речі Посполитої і відродження незалежної Української держави на всіх етнічних українських землях – не була досягнута. Тому раз-у-раз вибухали повстання селян та міщан на землях, які опинилися за межами Гетьманщини, насамперед у Галичині, на Волині та Поділлі, які залишалися під польським пануванням. Повсталим помагали їхні брати-козаки з Гетьманщини, що призводило до загострення відносин з Річчю Посполитою. З іншого боку панівні кола Речі Посполитої прагнули реваншу й реставрації своєї влади на звільнених українських землях, де відродилася Українська держава (формальна назва цієї держави була така: «Військо Запорізьке»). Отже, перемир'я тільки на короткий строк припинило українсько-польську війну. Обидві сторони намагалися використати це перемир'я із найбільшою ефективністю для проведення літньої кампанії 1649 р., головні події якої розгорнуться якраз на території Тернопільщини, насамперед під Збарожем та Зборовом.

Про облогу Збаража писати складно. Незважаючи на те, що про цю битву згадується в кожному шкільному підручнику з історії України, знайти розгорнуте й повноцінне її дослідження неможливо. Тільки польські історики кінця XIX – початку XX ст. Людвік Кубаля та Людвік Фрась створили нариси, присвячені облозі Збаража¹, але вони вже явно застаріли. До того ж переважна більшість джерел, у котрих висвітлюється Збаразька облога, внаслідок деформації джерельної бази, загибелі українських архівів часів Гетьманщини походить із ворожого українським повстанцям табору, є написаною переважно тими польськими шляхтичами, котрі брали безпосередню участь у придушенні національно-визвольного руху українського народу. Звідси – явна тенденційність і необ'єктивність згаданих джерел, прагнення перебільшити власні перемоги і водночас замовчати перемоги української зброї, аналогічно применшити свої втрати, а українські роздути. Тим не менш, є можливість створити більш-менш повну картину того, що відбувалося під час облоги Збаража, хоча доводиться визнати той прикрий факт, що події, які відбувалися в українському таборі, представлені надто фрагментарно через брак джерел.

Отже, у квітні 1649 р. гетьман України Богдан Хмельницький оголосив загальну мобілізацію й у своїх т. зв. «заявних універсалах» закликав народ до

* Мицик Юрій Андрійович – д-р іст. наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ).

боротьби з іноземними гнобителями. На його заклик «геть усі вийшли з України, залишивши вдома тільки жінок та дітей», а також мінімальну кількість селян для польових робіт. У полках військо формували полковники, у сотнях – сотники. Одночасно готувалися необхідні запаси куль, ядер, пороху, провіанту, фуражу тощо. Кожен вояк повинен був підготувати всю свою амуніцію і навіть насушити сухарів для походу. Б.Хмельницький запровадив також податок на війну: по 4 талари з кожного козацького господарства. Основна частина цих грошей мала піти на сплату ординцям, котрі обіцяли на заклик Б.Хмельницького взяти участь у кампанії. Минав якраз рік від початку Національно-визвольної війни і згідно з козацькою традицією старшина мала бути перебраною. Скориставшись okazією, гетьман домігся заміни ряду полковників, мотивуючи це тим, що відставленим не щастило у торішній кампанії. Звичайно такий захід зміцнив гетьманську владу, посилив централізацію і дисципліну у Війську Запорізькому. Ці та інші заходи принесли позитивні результати: велике українське військо вступало у кампанію 1649 р. «охочим (до війни) і справним»², хоч і давався взнаки брак вогнепальної зброї. Значна частина українського війська була пішою і не мала вогнепальної зброї. Саме тоді народжується поняття «дейнеки», під яким розуміли козацькі низи, озброєні тільки киями, так званими «дейнеками».

Одночасно гетьман здійснив ряд дипломатичних заходів із метою створення широкої військової коаліції проти Речі Посполитої. Особливу надію він покладав тоді на Кримське ханство включно із його васалами – ногайськими ордами, Османську імперію, Московську державу й Трансильванію³. Реально ж його підтримало тільки Кримське ханство з ногайськими ордами. До кримського хана Іслам-Гірея III та до мурз Б.Хмельницький мало не щодня посилав своїх гінців, обіцяючи щедро заплатити ординцям золотом, надати їм коней та провіант. Гетьман навіть погодився дати дозвіл на брання ординцями ясиру західніше Горині. Є підстави вважати, що і цього року старший син гетьмана – Тиміш разом із деякими іншими полковниками, імовірно Іваном Нечаєм, братом знаменитого брацлавського полковника Данила Нечая, перебував як заложник у Бахчисараї. Хан знав про рішучі наміри гетьмана уже з того факту, що Б.Хмельницький не завагався скарати на смерть посла-шпигуна Речі Посполитої Смяровського.

До останнього моменту король і уряд Речі Посполитої не знали: виступлять згадані держави разом з Україною проти Речі Посполитої чи ні. Особливий неспокій викликала позиція трансильванського князя Дьєрдя II Ракоці, котрий ще 1648 р. намірявся здобути польську королівську корону і через це вдарити на Краків⁴. На берегах Дністра концентрувалися турецькі війська, повзли чутки про те, що Б.Хмельницький обіцяв віддати туркам Кам'янець-Подільський, якщо вони допоможуть йому у війні проти Речі Посполитої. Через цю неясність військове командування не знало, куди спрямує свій основний удар Б.Хмельницький: чи на Кам'янець-Подільський, щоб з'єднатися із турками, чи на Львів та Перемишль, чи через Волинь на Варшаву.

Стратегічний план Б.Хмельницького був добре продуманим і далекосяжним. Головний удар гетьман планував завдати по подільсько-волинській групі військ Речі Посполитої, ідучи на захід приблизно тим же маршрутом, що і 1648 р., і в разі успіху дійти до Вісли між Варшавою та Краковом і загрожувати ймовірним ударом по обох польських столицях. На Білорусь було послано в якості наказного гетьмана Іллю Голоту, котрий мав іти через Загаль та Речицю на Вільно, а звідти взяти курс на Варшаву. Б.Хмельницький небезпідставно розраховував на те, що чимало білоруських селян приєднаються до українських повстанців. Слідом за Голотою мали виступити значніші сили повстанців на чолі з київським полковником Михайлом (Станіславом) Кричевським, який, до

речі, був кумом Б.Хмельницького. Про наміри гетьмана у Варшаві нічого не було відомо. Б.Хмельницький ужив суворих заходів, щоб забезпечити цю таємницю. Навіть старшина, не кажучи про рядових повстанців, не знала про те, «що Хмельницький думає-гадає». Один із полонених повстанців на допиті сказав полякам, що гетьман «чернецької (тобто з козацької «черні», низів – Ю.М.) ради не держить і ми не знаємо, куди він йде»⁵.

Стратегічний план військового командування Речі Посполитої був подібний до українського. Військо Великого князівства Литовського, котрим де-факто командував польний гетьман литовський князь Януш Радзивил, мало діяти на українсько-білоруському прикордонні, добитися взяття Києва та Чернігова і виходу в тил військам Б.Хмельницького, які розгортали наступ на захід. Головний удар мали однак завдати коронні війська, що стояли тоді на Волині й Поділлі. Уперед висувалися війська під командуванням белзького каштеляна Адама Фірлея, які з півдня (із Поділля) підтримувалися військами кам'янецького старости Станіслава Лянцкоронського. Фірлей мав закласти потужний табір на шляху просування військ Б.Хмельницького. Пізніше король Ян Казимир визначив місце для цього табору: під Костянтиновим. Сюди мали стягтися польські війська і тривожити своїми рейдами на схід українських повстанців. Коли цих сил буде достатньо, коли й сам король із посполитим рушенням (загальним шляхетським ополченням) і рештою коронних (польських та іноземних) військ сюди підійде, тоді буде розгорнуто широкий наступ на Київ і Білу Церкву, а звідти, імовірно разом із литовським військом Радзивила, на серце Гетьманщини, на Чигирин, Корсунь та Черкаси.

Урешті обидві армії вирушили одна назустріч іншій, безперервно приймаючи поповнення до своїх лав. Про збір українського війська маємо тільки розрізнені дані. Так, під Києвом козацькі полки переправлялися через Дніпро протягом трьох тижнів, прямуючи на захід. Черкаський та Лисянський полки, а також полк Манька (тут у джерелах якась неточність, бо Манька звичайно іменують черкаським полковником) рухалися через правобережні Прилуки до Костянтинова. 6 травня 1649 р. виступив Переяславський полк разом із якимось лівобічним полком, прямуючи на Меджибіж. На тодішньому західному кордоні Гетьманщини з початку 1649 р. стояли загони полковника Гарасима Яцкевича (Гараська) у Звяглі, під Корцем і Межирічем, полковників Івана Донця, Михайла Тиші й Таборенка (у Любарі, Грицеві, Лабуні та Сульжині), полковника Кривоносенка – сина знаменитого Максима Кривоноса (в Острополі, Старокостянтинові, Красиліві). Південніше, під Баром, стояли загони кальницького полковника Івана Федоренка (під цим прізвиськом очевидно згадано Івана Богуна), а лінію Мурахви захищали війська брацлавського полковника Данила Нечая та уманського полковника Степи (Штепи, Степка) та деякі інші.

Сам Б.Хмельницький вийшов 4 травня із Чигирини, прямуючи до верхів'їв Інгульця. При гетьманові була артилерія, три козацьких полки і невеликий загін орди. Окремі загони ординців стояли також біля Кодака (сучасний Дніпропетровськ), також біля Білої Церкви, Чигирини й Бердичева⁶. Б.Хмельницького пізніше мав очевидно наздогнати з іншою групою військ наказний гетьман Федір Вешняк. Узявши курс на Кам'янець-Подільський, Хмельницький однак змінив потім свій маршрут і рушив до Маслового Ставу поблизу Білої Церкви, улюбленого місця збору козацьких військ. Прогаявши тут певний час у сподіванні дістати підмогу з Московської держави й Трансільванії, гетьман зрештою узяв курс на Хмельник і далі на захід (через Синяву, Базалію, Купель, Збараж).

Головні сили кримського хана Іслам-Гірея III виступили з Криму 23 травня, переправилися через Дніпро біля Ісламкермену (сучасна Каховка) і пішли на Синяву, де й об'єдналися з українським військом. Гетьман зустрів союзників із належними почестями.

Відомості про загальну чисельність союзних військ розбіжні. Можна припустити, що українська армія, котра діяла на західному фронті, нараховувала понад 100 тис. вояків, а кримське (разом із ногайськими ордами) – менше 100 тис. Зазначимо, що татари та ногайці звичайно брали із собою в похід велику кількість запасних коней, через що сучасники нерідко перебільшували чисельність ординців. До того ж зі зброєю в ординців було ще гірше, ніж у рядових козаків із учорашніх селян та міщан. Частина ногайців узагалі була озброєна т. зв. «маслаками», тобто розщепленою лозою, у котру вкладали гострі камінці та кістки. Ці «маслаки» завдавали жахливих ран, але звичайно не могли замінити шаблю, не кажучи вже про вогнепальну зброю.

Варто згадати тут про один польськокомовний документ, котрий ми знайшли у відділі рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові⁷. Згідно з його свідченнями, на західному фронті діяло 20 козацьких полків (приблизно по 10 із кожного боку Дніпра), а на північному (білоруському) фронті – ще 5 козацьких полків під загальним командуванням М.Кричевського. Далі невідомий автор назвав правобічні полки та їхніх полковників: Чигиринський (Федір Вешняк), Черкаський (Манько), Корсунський (Лук'ян Мозира), Канівський (Семен Савич), Лисянський (Демко Лисянський), Брацлавський (Данило Нечай), Кальницький (Іван Федоренко), Подністровський (Степан), Барський (Олександр, імовірно слід мати на увазі Олександренка); потім лівобічні полки: Кременчуцький (очевидно, Полтавський на чолі з Мартином Пушкарем), Миргородський (Матвій Гладкий), Іркліївський (очевидно Кропивенський на чолі з Филоном Джеджелієм), Переяславський (Федір Лобода), Ічнянський (?) («Сава з Ічні замість Головацького») (полковника Головацького очевидно було тоді усунуто від командування полком під час реорганізації старшини напередодні походу; ходили навіть чутки, що Головацького забила чернь через те, що він мав необережність сказати їй: «Досить із панамі воювати, треба гречку сіяти»⁸), Прилуцький (Скуратенко, можливо Іван Шкурат), Сіверський, тобто Чернігівський (Мартин Небаба), Ніжинський (Прокіп Шумейко). Під №9–10 автор документу назвав чомусь серед лівобічних полків Уманський та Іванський. Тут явна помилка і можливо мало бути: Уманський полк, а уманським полковником – Степан Іванський. У джерелах згадується й інші полки, наприклад Батурицький і Задніпровський (Гадяцький(?)), але не виключено, що одні й ті ж козацькі полки називалися по-різному. Полонений козак Дем'ян Шимон із Чуднова, котрий служив перед тим у полку Небаби, вважав, що з Б.Хмельницьким було аж 30 (!) козацьких полків. У світлі нововиявлених нами документів, котрі знаходяться у складі фундаментального Табірного щоденника Януша Радзивіла⁹, можна знайти певне пояснення такої великої кількості полків. Б.Хмельницький із метою заплутати супротивника ділив полки і ці їхні частини діяли на різних фронтах. Отже, виходило, що, скажімо, Ніжинський полк брав участь у облозі Збаража, а водночас і в поході на Білорусь у складі армії М.Кричевського. Насправді ж діяли там тільки половини цього полку, відповідно була меншою і кількість вояків у них.

До числа генеральної старшини цей документ зараховує, крім гетьмана, військового писаря Івана Демковича (Креховецького) з Корсуні, писаря «покоєвого гетьманського» Івана Виговського, генерального обозного Івана Чорноту (Чарноту, Черняту) з Чигирина, генерального суддю Бреуса з Черкас та генеральних осавулів Демка з Чигирина та Лисовця з Яготина. Цей же документ свідчить, що кожен полк мав на озброєнні по 6 гармат, не рахуючи 24, котрі знаходилися у розпорядженні гетьмана. Отже, виходить українська артилерія нараховувала разом 144 гармати. Однак інші джерела подають меншу кількість гармат. Полонені козаки, захоплені військами коронного підчашого Миколи Остророга під Маначином 8 липня, показали, що в українському війську було

24 гармати, які тягнули упряжки по 4 коней і 2 важкі гармати, котрі тягнули упряжки по 6 коней. Було ще 6 гармат у полку М.Гладкого. За свідченнями Д.Шимона, у козаків було всього 30 гармат¹⁰. Весь порох в українському війську було навантажено на 6 возів. Щоправда з Гетьманщини постійно підвозили порох під Збараж, причому найбільший внесок зробили в цю справу київські міщани. Проте, пороху явно бракувало і його продавали у таборі по 1–1,5 злото за фунт. Уже на початку серпня під час облоги в таборі у повстанців бракувало і провіанту. У радіусі 5 миль не можна було знайти жодної зернини, тому фуражири чатами не менше 20 душ шукали провіант за межами десятимильної зони. Дуже відчувався і брак солі. Тоді купці з Московщини продавали її під Збаражем по талюру за «осмачку».

Швидке просування українського війська на захід значною мірою завдячувало добрій праці розвідки. Ще в лютому 1649 р. із Переяслава було вислано у ворожий тил 2 тис. розвідників, серед яких, до речі, було чимало поляків. Безпосередньо діяльністю розвідників керував полковник Тарасенко (за іншими даними – Стасенко). Ці люди зайшли аж углиб етнічної Польщі, діяли на Познаньщині, на пруських кордонах, у Сілезії, їхні сліди будуть потім виявлені у Чехії, Моравії, навіть у Відні (Австрія). На початку червня 1649 р. у Самборі поляки арештували трьох розвідників Б.Хмельницького, котрі несли гетьманські «завивні листи». 10 травня на західній Україні було арештовано одного розвідника, одягненого «по-попівському». Під Дубном і Костянтиновим було викрито двох розвідників, котрі мали дізнатися про чисельність польського війська, особливо про частини німецьких та угорських найманців. Одного з розвідників було посаджено у Костянтинові на палю. 8 серпня у стані королівської армії, яка рухалася на Зборів, спіймали та повісили трьох розвідників Б.Хмельницького: двох українців та цигана. Урешті, під час облоги Збаража до повстанців часто перебігали солдати українського походження, котрі несли з собою цінну інформацію про становище у польському війську.

Не втрачала марно часу й польська армія. Поки Ян Казимир збирав у Варшаві військо з різних регіонів Польщі та закордонних держав, поки польський уряд видавав універсали щодо військової мобілізації, ремонту шляхів і збору провіанту, тощо, армія Фірлея дісталася вже до Заслава. Її авангард на чолі із Суходольським 1 червня 1649 р. завдав відчутної поразки українським військам, що стерегли кордон, під Сульжинцями (Шульжинцями). Тяжкі бої були змушені вести й передові полки Б.Хмельницького, котрі наступали на півдні Волині. Цими діями командували Богун, Олександренко, Степан (Степка) і якийсь Яхим¹¹, котрий замінив Івана Ганжу (в останньому випадку мова йде про Уманський полк, а Іван Ганжа під час Пилявецької битви 1648 р. чи то загинув, чи то потрапив у полон і перейшов потім на польську службу). Тоді хоругви Корицького та Пшиємського взяли Звягель та Олику. Лянцкоронський, котрий діяв південніше, змусив капітулювати на почесних умовах гарнізон Острополя, котрим командував Кривоносенко (13.06.1649 р.). Козаки мусили покинути також Грицев, Полонне та Любар. Скориставшись цим, до Фірлея підтягувалися поповнення. Князь Ярема Вишневецький, за котрим в українській історіографії міцно закріпилася справедлива репутація ката України, уже став у Вишневці, а подільський воевода – під Галичем, придушуючи на своєму шляху селянські повстання, котрі раз-у-раз вибухали у різних районах Галичини, Волині та Поділля.

Через активні дії ворожої армії Б.Хмельницький спрямував великі сили українського та кримського війська на південь Волині. Цей контрнаступ українських військ середини червня 1649 р. виявився дуже ефективним. Невдовзі Брацлавський полк Д.Нечая, діючи разом із ординцями Ширин-бея, відвоював Острог; Чернігівський полк М.Небаби та ординці Хідил-бея взяли Заслав; Біло-

церківський полк М.Громики з ординцями Шарфлан-мурзи оволодів Корцем. Особливо важливим був успіх Ірклівського полку Ф.Джеджелія, котрий разом із перекопськими ординцями Карач-бея визволив Меджибіж. Цим самим був зірваний план заснування польського табору у Костянтинові. Щоб не опинитися у мішку, польські війська в паніці кинулися вночі спішно відступати і цей відхід сам король назвав утечею. Моральний дух польського війська різко підупав. Так, коли жовніри з роз'їзду ротмістра Лукаша Гулевича, звенигородського старости, зустрівши загін із молдаван і татар-найманців, який поспішав до Вишневецького, подумали, що це ординські сили і тому втекли¹². Зі значними труднощами вдалося опанувати ситуацію і припинити заворушення серед челяді, готової до втечі. Фірлею за таких умов довелося закладати оборонний табір не в Костянтинові, а у Збаражі, тобто значно західніше, ніж планувалося. За це король Ян Казимир добряче вилаяв Фірлея у своєму листі до нього від 24 червня. Король вказував між іншим, що така втеча поляків піднесла дух Війська Запорізького і послабила завзяття польських військ¹³. Фірлей виправдовувався тим, що він мав невелике військо (всього 6 тис.), хоча йому було обіцяно дати значно більше (20 тис.), скаржився і на дезертирство, брак грошей для сплати війську жолду, на тиск на нього з боку інших воєначальників, котрі радили йому відступати далі на захід або на південь, до Кам'янця-Подільського. Король же резонно вказував на те, що у війську не могло бути менше як 10 тис. воєнків, що підкріплення до Фірлея постійно надходили й надходять. Дійсно, протягом короткого часу до Збаража підтяглися великі загоони хорунжого коронного Олександра Конецпольського, кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського, коронного підчашого Миколи Остророга, князя Самійла Корецького, львівського старости Адама Ієроніма Сенявського, коронного обозного, брацлавського старости Самуеля Єжі Калиновського та ін. Але особливе значення мав прихід під Збараж війська руського воєводи князя Яреми Вишневецького, який користувався в польському війську куди більшим авторитетом, ніж старший за нього за посадою А.Фірлей. Усього там зібралося як мінімум понад 30 тис. коронного війська, не рахуючи селян, кілька тисяч яких утекло від воєнних незгод до Збаража і їх використовували насамперед до земляних та ремонтних робіт. Найближчі значні групи польського війська стояли під Галичем (під командуванням С.Потоцького), а також під Сокалем, Глинянами, Бродами та Золочевом. Вони пильнували проходи в глиб західноукраїнських земель і одночасно південні кордони Речі Посполитої, придушували повстання опришків та селян.

Перелом у кампанії на користь українського війська прискорив виступ у похід самого короля. 24 червня, відслуживши месу у костелі св. Яна і доставши благословення папського нунція Джованні Торреса, Ян Казимир перейшов на правий берег Вісли до тодішнього передмістя Варшави – Праги. 3 липня 1649 р. король уже був у Любліні, де протягом двох тижнів збирав війська, а 17 липня вирушив із Любліна на Красностав, звідти – на Замостя та Сокаль. Із цим маршем на схід королівської армії Б.Хмельницький хоч-не-хоч мусив рахуватися і тримати на значній відстані від Збаража татарські та ногайські застави.

Повернімося однак до армії Фірлея. Її полководець обрав найефективніший за тих умов план: сховатися за стінами першокласної фортеці, яку збудували зовсім недавно, у 30-х рр. XVII ст. Це з похвалою відзначав Адам Кисіль, а пізніше й усі представники панівної верхівки Речі Посполитої. Маючи великий мілітарний досвід, Фірлей захопився до прибуття українського війська вслякко зміцнювати фортифікаційні споруди міста і прилягаючого до нього табору. На флангах були поставлені великі форти, зроблено редути. Укріплення були влаштовані таким чином, щоб українське військо не могло відрізати польську залогу від ставка. Були вжиті заходи, щоб збільшити запаси провіанту та фура-

жу. Провіанту заготували на місяць, але фуражу вийшло значно менше. Ось як писав про приготування Фірлея французький мемуарист П'єр Шевальє, котрий використав при цьому твір німецько-польського хроніста, офіційного королівського історіографа, Йоахима Пасторія: «Фірлей ... заздалегідь наказав зібрати багато харчів і полагодити старі укріплення в місті Збаражі та замку, а також захистити свій табір міцними шанцями, на флангах яких були форти і редути; особливу увагу він приділив укріпленню своєрідного ставу, який забезпечив би його достатньою кількістю води таким чином, щоб ворог не зміг відвести воду»¹⁴. Водночас тверезі голови вказували на надто великі розміри табору, котрий годився б хіба що для 100-тисячного війська. Сам же Фірлей користувався не дуже великою популярністю в польському війську уже хоча б тому, що був протестантом (кальвіністом), а не католиком, а ще й тому, що не дуже вміло керував військами при відступі до Збаража.

Тим часом українська армія невпинно наближалася до польського табору. Уже 1 липня 1649 р. Б.Хмельницький проминув Базалію. В авангарді йшов Брацлавський полк Данила Нечая, а в ар'єргарді – Миргородський полк Матвія Гладкого, який разом із Білоцерківським полком вважався найчисельнішим. Сам гетьман знаходився в середині похідного порядку, а кримські та ногайські орди прикривали повстанців із флангів. Б.Хмельницький вів свою армію на Чолганський Камінь, але, дізнавшись про укриття польського війська у Збаражі, змінив свій попередній план. Однак польських воєначальників і надалі тривожили чутки про те, що Б.Хмельницький рушає безпосередньо на короля, громлячи на своєму шляху польські заслони та підкріплення, які тяглися на схід. За деякими даними Б.Хмельницький віддав наказ іти на Чолганський Камінь полку М.Гладкого, але поки що брак докладнішої інформації.

Гетьман ішов на Збараж швидко й таємно. Він навіть заборонив козакам ходити на розвідку малими чатами, щоб зменшити ворогу шанси дістати «язика». У результаті протягом усього маршу на Збараж та подальшої облоги польські воєначальники майже не знали про місцезнаходження українського війська і наміри його керівників. Не допомагали й гроші, приділені шпигунам, і те, що шпигунів із числа українців посилали на схід, беручи в заручники їхніх жінок та дітей. У багатьох листах польської шляхти, писаних під час кампанії 1649 р., як власне і попереднього року, частенько трапляються скарги на брак інформації про дії українського війська. Сам Фірлей писав королеві з-під Збаража 7 липня: «шпигунів дістати – річ неможлива, а від в'язнів ані добром, ані муками ніч не можемо довідатися»¹⁵. Марцін Мегер скаржився королівському секретареві Єроніму Піноцці на те, що не можна дістати жодної звістки про армію, яка знаходиться у Збаражі¹⁶. Ясна річ, що всі шляхи від Збаража були надійно перекриті українськими та кримськими загонами.

8 липня (тут і далі датування подій подане за новим стилем) Фірлей був змушений висилати за «язиком» великий роз'їзд із 15 хоругв (1500 кінноти) на чолі з польним писарем, ротмістром Анджеєм Сераковським та великопольським ротмістром Ярошем Пігловським. Цього ж дня пройшла сильна злива і блискавка вдарила просто в піхотний прапор Фірлея, що аж ніяк не віщувало добра польському війську. Це виявилось вже в тому, що українські повстанці опинилися значно ближче до Збаража, ніж гадало польське командування. 9 липня загін Сераковського був розбитий козаками біля переправи під Чолганським Камінем. Мемуарист Альбрехт Станіслав Радзивілл вважав, що цей загін було розгромлено вщент і врятуватися вдалося тільки його командирю. Автор анонімного щоденника Збараської облоги визначає втрати у 78 воєнків, у т. ч. 18 шляхтичів, не рахуючи полонених. Інший польський щоденник визначає втрати вбитими та полоненими у 29 шляхтичів, у т. ч. двох шляхтичів Маньківських, та значна кількість челяді. Здається, істина лежить десь

посередині, бо й польському роз'їзду вдалося захопити у полон трьох козаків, у т. ч. одного козака з Гадяча, котрі зізналися у близькому підході Б.Хмельницького. У польському таборі зчинилася тривога, однак вона виявилася марною. Тоді було проведено нараду щодо способу подальших дій: чи зустрічати українську армію в таборі, чи в полі перед табором. Вирішили все ж не ризикувати і сидіти за стінами фортеці. Трохи заспокоївшись, керівники польського війська зважилися вислати великий загін так званої «лужної челяді» (тобто слуг, іздових, фуражирів) під проводом 18 шляхтичів, щоб поповнити запаси провіанту та фуражу перед тривалою обороною. Єдиною втіхою для поляків стало прибуття до Збаражу руського воєводи князя Яреми Вишневецького.

10 липня брак розвідувальних даних або ж їх хибність призвели до чергової поразки польського війська. О 15-й годині (за іншими даними – о 18-й) великі сили українсько-кримської кінноти зненацька з'явилися перед Збаражем із боку Вишневця. Спочатку вони розбили роз'їзд під командуванням Свеховського і той повернувся до Збаража не тільки без сподіваного «язика», але й утративши забитими кілька сот своїх людей. Унаслідок їхнього швидкого маневру 4–6 тис. «лужної челяді», яка рухалася окремими групами обтяжена великою кількістю коней, були відрізані від польського табору, убиті або захоплені в полон. Уже тоді виявився жорстокий характер війни, сильний антагонізм між ворогуючими сторонами. Майже всі полонені були тоді порубані на місці і тільки чотирьом із них урятував життя військовий писар Іван Виговський і таємно передав їх татарам¹⁷.

Тоді спалахнув і перший великий бій під стінами Збаража. Його розпочали татарські кіннотники, які почали герці з ... татарами, що були на польській службі. Останні втратили майже 150 вояків і мусили відступати. Тоді ординці Іслам-Гірея III із частиною козаків ударили на праве крило польських порядків, де стояв полк Я.Вишневецького. Цей полк вишикувався шахівницею, доводячи цим самим, що не думає втікати. Спочатку татари трохи потіснили сили Я.Вишневецького, але їм на допомогу прийшли чотири хоругви із частин О.Конецпольського, котрі стояли в центрі (хоругви М.Зацвіліховського, котрий, між іншим, був кумом Б.Хмельницького; Калиновського, Проскури та Ратовського). Але й цим не пощастило, бо вони були оточені українсько-кримським військом і вже думали, що надходить їхня остання година... Тільки підмога, яку надала хоругва Стжалковського з полку Конецпольського і хоругва Сенявського врятували становище. Полякам удалося вирватися з кільця і навіть дещо потіснити своїх супротивників. Водночас поляки мусили залишити на полі бою кількадесят трупів, у т. ч. й хорунжого з роти Ратовського, утратили й прапор. Далі обидва війська стояли в чеканні одне проти другого, удаючись тільки до герців, на яких загинув визначний мурза – ханський підскарбій. За наказом Фірлея обложені стали досипати вали, щоб почувати себе безпечніше. Я.Вишневецький вирішив не ризикувати, тому приєднав свій табір до загального, яким командував Фірлей. Перший бій приніс перемогу українсько-кримському війську, а це тоді вважалося добрим знаком, мало віщувати успіх у всій кампанії. Надвечір того ж дня до стін Збаража прибули головні сили орди на чолі із самим ханом Іслам-Гіреєм III і отаборилися під Збаражем.

Наступного дня, тобто 11 липня, у полудень, до Збаража підійшли головні сили українського війська на чолі з Б.Хмельницьким і розташувалися табором біля татар та ногайців, стали будувати укріплення і під лісом. Українсько-татарське військо повністю блокувало Збараж. Український табір розтягнувся на цілу милю на відстані чверті милі від стін Збаража. Чернігівський та Ніжинський полки, очолювані Мартином Небабою та Прокопом Шумейком, стали окремо, і вже у перший день окопали свій табір ровом глибиною у 2 лікті, а завширшки у 3 лікті.

Кільце облоги щільно замкнулося навколо Збаража... «Пташки у сільцях» – повідомив про цю подію Б.Хмельницький свого сподвижника М.Кричевського, котрий готувався до генеральної битви з військами Я.Радзивілла під Лоевом. У цей же день гетьман необережно пообіцяв ханові, що буде вечеряти у Збаражі, але явно недооцінив міцність збараських мурів та силу обложених.

Пополудні розпочалися герці, а козацькі гармати стали систематично обстрілювати польський табір, на вали зливою посипалися кулі та стріли. Один із обложених відзначив, що на Збараж тоді впало більше куль, ніж курячих яєць у Львівському повіті. Потім розпочався штурм, котрий тривав до вечора. Тільки в двох хоругвах краківського старости Єжі Любомирського та Адама Сеньявського полягло понад сто кіннотників та чимало челядників, а гарматні кулі розбили їхні намети. Нарешті нічна темрява розвела ворогуючі армії.

12 липня, у понеділок, обидві сторони обмежилися інтенсивною артилерійською перестрілкою, водночас готуючись до чергової битви. Повстанцями була здійснена спроба запалити замок, але два міських хлопця, які пробралися до свого рідного Збаража, були схоплені і кинуті у в'язницю. 27 липня їх було допитано, а пізніше одного навіть випущено. 7 серпня він хотів утекти до своїх, але знову був схоплений поляками.

13 липня, рано-вранці, розпочався генеральний штурм Збаража з усіх чотирьох сторін, який став одним із найзапекліших за всю історію облоги. Сам Б.Хмельницький особисто керував штурмом. Козацька піхота обсіла Збараж «як мухи», зазначав один із очевидців, атакуючи з усіх боків. Але головний удар було завдано з півдня та заходу, туди, де знаходилися позиції частин Фірлея та Я.Вишневецького, причому в те місце, де польський табір був погано обкопаний валами з боку ставка. Той же очевидець зазначав, що «селянство лізло як смола, а орда мчала хмарою і стріляла до валів». Козакам вдалося прорватися крізь першу лінію оборони і витіснити їх полякам вдалося тільки з великими труднощами. Того дня українське військо йшло на штурм 17 разів! Їм допомагали ординці, але при штурмі фортець із них було мало користі. До того ж, Я.Вишневецький наказав стріляти солдатам тільки по українцях, бо ординці і так уже були знеохочені тяжкою облогою. Надвечір козакам на чолі з Бурляєм знову вдалося стати на валах біля полку Фірлея і поставити там свої прапори. Фірлею вже радили втікати до замку, але він разом із Я.Вишневецьким, котрому взагалі не було чого втрачати, категорично відмовилися відступати. Момент був критичний... У поляків уже опускалися руки і не один питав іншого: «Пане-брате, де ж ми сьогодні будемо ночувати?», маючи на увазі цей і потойбічний світ. Саме у цей момент у контрнаступ перейшли війська красноставського старости Марка Собеського, старшого брата майбутнього короля Речі Посполитої Яна Собеського. Їх підтримав полк коронного хорунжого Александра Конєцпольського, у котрому особливо відзначився Зацвіліховський зі своєю хоругвою. Козаки з утратами мусили відступати аж до своїх перших окопів, чимало з них утопилося у ставку. Але українці теж знайшли в собі силу духу, щоб перейти у свій контрнаступ і відкинути поляків у їхній табір. Той день приніс тяжкі втрати з обох боків. За свідченням чотирьох польських полонених, котрі були у татарському таборі, під стінами Збаража лежали гори трупів заввишки понад людський зріст. У польському війську найбільше оплакували смертельне поранення гарматним ядром хорунжого (за іншими даними – поручника краківського старости Єжі Любомирського) Раєцького, котрий через кілька днів помер. Унаслідок тяжкого бою поляки були змушені звузати лінію оборони, бо їм не вистачало вже людей для оборони. У південній частині табору поляки відступили на другу лінію оборони, а козаки тут же захопили їхні попередні позиції і заходилися зміцнювати тепер уже свій вал.

Однак невдала спроба взяти Збараж із ходу внесла охолодження в українсько-кримські стосунки. Православний чернець, який побував тоді в таборі повстанців, указував, що орді вже тоді набридло стояти під стінами, гинучи від куль, стріл та гарматних ядер, потерпаючи від нестачі провіанту. Дехто з ординців навіть погрожував перейти на польський бік: «Будемо вас (козаків) рубати, а з королем миритися»¹⁸. Неприємною ознакою таких настроїв була згода кримських верхів на переговори з обложеними. 14 липня у відкритому полі Я.Вишневецький та Лянцкоронський зустрілися з великим візиром Кримського ханства Сефер-Кази-агою, шістьма мурзами й татарським зв'язковим. Щоправда, на вимогу польської сторони розірвати союз із Україною кримці відповіли відмовою. Візир тоді сказав, що Військо Запорізьке платить їм більше, ніж Польща, а до того ж Б.Хмельницький уже двічі підвищував платню проти умовленого раніше. Переговори тимчасово припинилися, але вже сам факт їх виникнення на початку облоги ясно говорить про стан відносин між союзниками, засвідчує, що головний тягар облоги був на плечах українського війська. Дізнавшись про ці сепаратні переговори, про спроби поляків переманити татар і ногайців на свій бік, Б.Хмельницький написав Фірлею «бридкого листа», подібного за стилем до відомого апокрифічного листа запорожців турецькому султанові. Він був адресований «Пану Фірлейові, давньому шалвірові, старій квашні, лядському гетьманові». Тут зокрема говорилося: «я не по тебе, старого пса, прийшов, бо ти сам будь-якого дня подохнеш, але по королівське військо...; вам то не під Пилявцями, певне від мене ви всі тут не врятуєтесь». У такому ж дусі було писане й останнє речення: «Дано в той час, коли писано. Будь здоров, коли хочеш»¹⁹. Як тут не згадати приказку, якою повстанці під стінами Збаража дражнили Фірлія: «Діду Фірлію! Продай нам олію!».

14 липня знову розгорнувся бій під стінами Збаража, причому повстанці скерували головний удар на загін Я.Вишневецького. Бій цього дня скінчився як і попередній. Два наступні дні (15–16 липня) пройшли відносно спокійно. Українське військо перейшло тепер до планомірної облоги. З українського боку насипалися вали, котрі навіть стали перевищувати польські, рубали ліс, будували гуляйгороди, робили штурмові драбини тощо. Козаки хотіли підкопатися під місто, зруйнувати греблю, спустити став і позбавити Збараж води, а потім у потрібний момент швидко знову набрати у став, щоб затопити польських вояків. Але цей складний план так і не був реалізований, очевидно й тому, що в обложених надійно функціонували колодязі. Козаки виявили себе і майстрами хитрощів. Так, вони зробили з рушників чалми²⁰ і внесли короткочасну тривогу серед польських вояків, які подумали, що прийшли турецькі яничари на підмогу повстанцям. Такі хитрощі, хоч і швидко викривалися, однак змушували обложених перебувати у постійній напрузі, а слабші з них усе частіше подумували про втечу з обложеного замку або ж капітуляцію чи перехід на бік повстанців. Крім того, повстанці весь час пострілювали до ворогів і того дня було смертельно поранено артилерійського капітана Себастьяна Адерса, котрий фактично командував усією польською артилерією. Із польського боку у цих перестрілках відзначався вправний стрілець, ксьондз-езуїт із Переяславського колегіуму, Муховецький, котрий протягом усієї облоги нібито забив чи поранив 215 повстанців. Не можна не відзначити, що цей Муховецький був українського походження (як пише польський мемуарист: «наш українець» («nasz ukraińec»)²¹, отже доводиться визнати, що ренегати («малороси» чи «хруні») й тоді «відзначалися» у боротьбі проти власного народу.

17 липня на світанку розпочався новий штурм, котрий досяг своєї кульмінації по полудні. Цього разу польський табір було атаковано з двох боків. Козаки пробілися на вал і почали дертися на частокіл і тоді, як засвідчив оче-

видець, повстанці «були на волосину від того, щоб взяти місто». Найсильніший опір їм чинили тоді німці із загону полковника Корфа (який вийде із Збаразької облоги живим, але тяжкохворим), котрі відкрили нищівний вогонь із мушкетів. Зав'язалася смертельна сутичка і в цей момент лнув дощ як із відра. Атакувати слизький глиняний вал було марно, порідшали постріли з козацьких рушниць та гармат. Не допомогли й татари, атака яких напоролася на засідку, влаштовану німецькими драгунами. Найсприятливіший момент для взяття табору й замку було втрачено... Більше того, польське військо вчинило вдалу вилазку, унаслідок чого воно спалило 14 підготовлених до штурму гуляйгородів. Спроба контратаки призвела до нових утрат у лавах війська союзників. Особливу шкоду завдали польські засідки, влаштовані біля гуляйгородів, і ті, хто хотів ці споруди відбити, несподівано потрапляв під вогонь із мушкетів. Невдача цього дня призвела вже не тільки до загострення українсько-кримських відносин, але й викликала певні суперечності у самому таборі повстанців. Почали лунати голоси про замирення з Польщею, тим більше, що королівська армія неухильно наближалася до Збаража. Під стіни Збаража прибув тоді сам київський митрополит Сильвестр (Косов), який теж відмовляв гетьмана від нових штурмів. Є дані, що й сам Б.Хмельницький був змушений послати Фірлею листи про перемир'я, але водночас в інших листах пропонував німецьким найманцям перейти на українську службу. (Ці листи німецькі офіцери передали Фірлею, за що їм подякували). Ясно, що перемирні листи Б.Хмельницького до Фірлея слід розглядати як тактичну хитрість гетьмана.

Неділя 18 липня пройшла під знаком підготовки до штурму. Козаки насипали ще вищий вал і тепер могли з нього докинути до ворогів каменем, бачили все, що робиться у польському таборі. Із валів лунали й дошкульні козацькі лайки та погрози на адресу князя Я.Вишневецького. Цього дня до татар прибуло підкріплення на чолі з Айтимир-мурзою, що позитивно вплинуло на бойовий дух союзників. Уже тоді з огляду на брак сил, польське командування почало потроху відступати, звужуючи лінію оборони, що було продовжено й наступного дня.

19 липня на світанку розпочався новий генеральний штурм, котрий відкрився артилерійською канонадою з українського боку. Гарматні кулі завдавали таких великих утрат обложеним, що знову виникла ідея відступати з валів за стіни замку. Того дня українське військо понад 10 разів штурмувало Збараж і знову ніч розвела супротивників (за деякими іншими даними штурми скінчились о 16 годині). Знову обидві сторони зазнали тяжких збитків. За свідченням очевидця поляки не встигали вносити з поля бою поранених, не кажучи вже про загиблих. Особливо гарячий бій клетотів біля розташування полків Лянц-коронського та Остророга. Там козаки стали навіть стріляти по німцях та поляках через їхні ж бійниці, через що частину з них терміново довелося замазувати мокрою глиною. Відчайдушний наступ призвів до розгубленості у ворожому стані. Противник почав піддаватися, кидати вали і рятуватися у збаразькому замку. І знову в цей момент ударила злива, яка перешкодила повстанцям закріпитися на ворожих валах. У цей же момент Фірлей та Я.Вишневецький учинили вилазку. Татарська підмога посприяла ліквідації ворожого прориву, але й цього разу спроба оволодіти збаразьким замком не вдалася. Єдиним успіхом було те, що польські війська вже вдруге мусили звужити лінію оборони, відступивши на південно-східній ділянці оборонних споруд.

20 липня був короткий перепочинок, а на світанку 21 липня розпочався новий генеральний штурм з усіх боків. Штурмувати стало легше, бо Збараж був оточений потужним козацьким валом, на якому створили шанці. Тепер із цього шанця можна було навіть собаку вбити у польському таборі. Під час артилерійської канонади та рушничного вогню на валах годі було показатися комусь із обложених, від суцільного диму не можна було розібрати, де чия хоругва і

взагалі «один другого вважай ледве розпізнавав»²². Вони рятувалися від обстрілу в «мертвій зоні», а також у глибоких норах, які вони викопали у землі неначе кроти. Коли ж справа дійшла до безпосереднього зіткнення, українці та поляки билися між собою із неймовірним завзяттям, пускаючи в хід навіть киї, каміння із пращ чи просто грудки землі. Чи не вперше повстанці застосували підкопи, із допомогою яких підривали ворожі укріплення. І цей день приніс тяжкі втрати з обох боків. Мабуть саме про нього свідчив полонений козак Дем'ян Шимон, коли відзначав, що в полках Мартина Небаби та Гладкого загинуло 3 тис. вояків.

Не досягнувши й цього разу успіху, Б.Хмельницький вирішив змусити ворога до капітуляції голодом. Потяглася тривала облога, котру інколи переривала канонада, часом і штурм. Велику увагу гетьман приділив тоді насипанню високих валів напроти польських, а також підкопам, до яких заклали й підривали міни, чим козаки завдавали обложеним значних збитків. Нестача провіанту та фуражу все більше давалася взнаки польському війську. Почастішали випадки втеч із обложеного Збаража слуг та «лужної челяді», серед яких переважали українці. Цим скористалося польське командування. У числі однієї з таких груп перебіжчиків був і польський шпигун Скшетуський (Скретуський), котрий, за даними деяких джерел, був русинського (українського) походження. Підмовивши до втечі своїх слуг і пробравшись до табору повстанців, він через два дні втік звідти в Залозці, а потім дістався до королівської ставки. Там він повідомив Яна Казимира про ситуацію в обложеному Збаражі і король послав своїх гінців до Фірлея та Я.Вишневецького із наказом триматися до останнього у сподіванні на швидку допомогу, але ці посланці були перехоплені козаками чи ординцями.

23 липня польське командування послало сурмача до повстанців із листами, у котрих просило їх бути вірними Речі Посполитій. Його було добре прийнято й обдаровано, але відповіддю на листи був ненастанний обстріл, котрий тривав решту дня і наступний день аж до полудня. Потім настала тиша з обох боків. Цікаво, що, скориставшись нею, з обох боків повиходили колишні приятелі і почали товариські розмови, нарікаючи взаємно на пролиття християнської крові. Питалися й про домашні новини. Деякі поляки вийшли аж за вал, де їх козаки люб'язно пригостили тютюном, після чого вони спокійно повернулися назад²³. Тоді ж на прохання Б.Хмельницького із польського табору до нього виїхав для мирних переговорів М.Зацвіліховський та новгородський хорунжий Микола Кисіль, брат дипломата Адама Киселя. Б.Хмельницький, як і раніше, указав йому на кривди, що чинилися раніше Річчю Посполитою, пригадав М.Зацвіліховському свої слова, сказані в його (М.Зацвіліховського) бутність комісаром: «А я ж тобі, вашмось пану, мовив: поки будеш комісаром, бо ним був, хоч і недовго, доти Військо Запорізьке буде як за батьком, а потім Бог тоє знає, що будет». Гетьман просив М.Зацвіліховського перейти на український бік, обіцяючи йому всіляку повагу, але той відмовився. Мирні переговори скінчилися нічим і послі повернулися до Збаража.

26 липня почалося для обложених зі смерті польного писаря коронного Сераковського, пораненого кілька днів тому. Того ж дня командування обложених військ перед очима зростаючої загрози голодної смерті розпочало нові мирні переговори. Із цією метою цього ж дня (за іншими даними – 28 липня) до Іслам-Гірея III було послано Станіслава Яницького просити, щоб хан порвав союзницькі відносини з Б.Хмельницьким. Хан та Карач-мурза відмовилися від такої пропозиції, і взагалі хан сказав, що має поляків у пригорщі, що досі були тільки жарти, а не війна і що завтра він усіх поляків за чуприну витягне зі Збаража. Б.Хмельницький же ще попереднього дня відкинув мирні пропозиції і зажадав, щоб обложені капітулювали: поляки мали покинути замок і йти геть разом із артилерією та обозом.

С.Яницький тримався гідно і зокрема сказав: «Хто прийде по нашу голову, той і свою принесе». Хан тоді запропонував, щоб до нього на переговори прийшов князь Я.Вишневецький, котрого обіцяв прийняти з почестями. Після цього С.Яницький мав повертатися, а через табір його провів із почестями писар Іван Виговський. Останній навіть нарікав (очевидно хитруючи), що він служить Б.Хмельницькому з примусу, бо на Гетьманщині у нього залишився батько, брати й сестри та інша рідня. Але це нарікання не було сприйняте за чисту монету навіть поляком – автором одного зі щоденників Збараської облоги, котрий записав: «Варто відзначити, що цей Виговський як завжди не був простаком, він і тепер має у них (повстанців) свою повагу»²⁴. Після повернення С.Яницького польське командування вирішило стояти насмерть, але не забувати й про мирні переговори. Було вирішено продовжити переговори цього (чи наступного) дня, але вже з авторитетнішими особами польської сторони: Вишневецьким та Осторогом. Дійсно, у встановлений термін Сефер Казі-ага прибув на козацькі вали, звідки було легко вести переговори. Однак на запит візира: «А де ж Вишневецький?» він дістав іронічну відповідь: «У Збаражі, на богослужінні». Отже, польське командування явно тягло час, до того ж воно побоювалося якоїсь пастки. Розчарований візир повернув назад і, скориставшись нагодою, оглянув козацькі вали. Вигляд валів вразив його майстерністю, з якою вони були зроблені, особливо те, що вали мали химерний вигляд змії.

Цей день (26 чи 28 липня) записаний в історію облоги тяжкою втратою з українського боку. Оскільки проходили мирні переговори, то мусила припинитися всяка стрілянина. Однак частина козаків, насамперед нібито козацька чернь Білоцерківського полку, продовжувала вести вогонь. (Пишемо тут «нібито», бо з нижчезгаданої конфесати козака Хвеська П'ятки постає інша картина подій). Тоді старшина мусила зайнятися «погамуванням» полку. Серед старшини був і знаменитий Станіслав Морозовицький (Морозенко), котрий видно близько підійшов до стін Збаража і, як пише анонімний польський автор щоденника, «вбитий нашими»²⁵. Але очевидно того ж дня Україна втратила одного з найвірніших своїх синів – славетного Станіслава Морозенка (Морозовицького). Він походив із української православної шляхти, імовірно з Галичини. Його батько Павло був теребовельським підстаростою, а мати – Анна Корицинська походила зі значного шляхетського роду. С.Морозенко був високоосвіченою людиною, учився в Ягелонському університеті у Кракові та Падуанському університеті в Італії, знав польську, французьку, німецьку мову, відповідно латину. До речі, таких високоосвічених людей було чимало серед козацької старшини, наприклад Іван Виговський, Силуян Мужиловський, Тиміш Носач. С.Морозенко служив при дворі короля Речі Посполитої Владислава IV, але як тільки до нього донеслася вість про початок національно-визвольної війни, він перейшов на бік свого повсталого народу. С.Морозенко хоробро бився під Жовтими Водами, Пилявцями, брав участь у численних боях на Волині, Поділлі, Галичині. Імовірно він став корсунським полковником після Шан (Шахін)-Гірея, хоча деякі джерела називають його наказним корсунським полковником, а дійсним полковником був Лук'ян Мозиря. За свідченням одного польського шляхтича, учасника подій і автора щоденника збараської облоги, «дуже жалувала його (Морозенка) чернь». Не тільки низи, але й весь український народ оплакував загибель героя, про що свідчить пісня, яку часто співають і сьогодні:

«Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаچه!
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче!»

За іншими даними, загибель Морозенка сталася 6 серпня, під час штурму фортеці. Коли було поранено полковника Бурляя, то С.Морозенко кинувся на допомогу його козакам і у жорстокій січі був тяжко поранений. Його винесли товариші з поля бою, але він помер від ран.

До цього періоду облоги належать і свідчення полоненого козака Білоцерківського полку Хвеська П'ятки. Зокрема, він указав, що в українському війську посилювалися суперечності між старшиною та черню, між прихильниками замирення з Польщею та представниками радикальної течії, котрі прагнули продовження війни до переможного кінця. До останніх, за його словами, належали «свавільні полки»: Брацлавський, який очолював полковник Данило Нечай, Подністровський, який імовірно очолював не тільки якийсь Стефан, але й Остап Гоголь, предок знаменитого письменника Миколи Гоголя. У цьому полку була велика питома вага подільських опришків – левенців. Х.П'ятка назвав також у цьому ряду Прилуцький, Батуринський та Задніпровський полки, тобто ті, що формувалися на Лівобережжі Дніпра. До замирення тяжіли старовинні козацькі полки і, як не дивно, новоприбульці із т. зв. «волості». Особливо складна ситуація виникла у Білоцерківському полку, де родова козацька старшина мала значну підтримку реєстровців. Б.Хмельницький, невдоволений капітулянтськими настроями в полку, що стояв при його боці, наказав розформувати 18 хоругв (сотень?) цього полку «з волості», а їхні козаки були перемішані з надійними частинами полку. Х.П'ятка засвідчив також, що орда діяла вже не стільки під Збаражем, а на значній від нього відстані, на величезній території між Ямполем та Дубном. Причому білгородські ногайці та кримська орда стояли під Тернополем, Золочевом та Бродами. З інших джерел довідуємося, що татари захопили містечко Сасів. Х.П'ятка повідомив, що й у повстанців виникли труднощі з прогодуванням величезної армії та коней. Провіант та фураж тепер доводилося шукати не ближче, ніж на відстані 10 миль від Збаража, а в радіусі 5 миль узагалі не лишилося жодної зернини²⁶.

У наступні дні українське військо знову пробувало взяти Збараж, але без особливих успіхів. Воно досягло тільки часткового успіху: поляки відступили вже на третю лінію оборони, у черговий раз звузивши її на південному сході. Відступ був помічений українськими вояками, котрі так швидко перейшли в наступ, що ворог не встиг застосувати мушкети. Зав'язався жорстокий рукопашний бій, який тривав три години. Знову обидві сторони зазнали значних втрат, зокрема у польському війську полягло кількадесят самих шляхтичів разом із хорунжим крастинського староства Зброжеком. Мабуть, на цей день припала загибель шляхтича Вишневського, ротмістра Ратовського. Як відзначав один із польських тогочасних мемуаристів: «Про інших (загиблих) не пишу, бо їх (імен) не списав би й на чотирьох аркушах»²⁷. Вибити поляків із укріплень не вдалося й козаки відступили, заходившись зміцнювати свої нові позиції на валу, котрий ще вранці був у польських руках. Проте, цей частковий успіх підніс дух українського війська і козаки в наступні три дні здійснили ще два штурми, котрі однак не внесли суттєвих змін у позиції сторін.

Що ж казати про стан обложених, якщо і в тих, хто чинив блокаду, були труднощі з провіантом. Особливо нестерпне становище склалося з фуражем. Через брак корму для коней обложені вигнали з табору більшість коней, попередньо відрубавши їм по нозі, щоб коні не могли бути використані українсько-кримським військом. Відзначимо, що тоді конина не вживалася як їжа європейцями-християнами, так само як і сьогодні не прийнято їсти пацюків. Щоправда, за свідченням очевидців, німці з'їли збаразьких собак, а дехто з поляків таки їв конину, але це швидше були винятки. У той же час покалічені коні без сумніву були з'їдені ординцями, котрі, як і всі кочівники, із давніх-давен споживали конину.

У ніч на 29 липня дванадцять добровольців із різних хоругв князя Я.Вишневецького здійснили вилазку до українського табору. Вони непомітно підійшли до козацьких валів і напали на невелику групу козаків, які грали в карти. Двох козаків було тут же вбито, а третього, Грицька з Чигирини, із полку самого Б.Хмельницького, було взято в полон і приведено до князя Я.Вишневецького. Підданий тортурам він сказав, що Б.Хмельницький не проти, щоб обложені принаймні відкупилися, але все ж прагне неодмінно здобути Збараж. Кропив'янський полковник Филон Джеджелій разом зі своїми козаками та ординцями ходив аж під Глиняни для отримання відомості про дії короля, але, незважаючи на великі сили, не зміг начебто обійтися без утрат і не роздобув суттєвої інформації. Найгірше було те, що до збараського табору просочилися відомості про тяжку поразку повстанської армії наказного гетьмана М.Кричевського, загибель останнього під Лоевом і наступ військ Я.Радзивіла. Природно, що повстанці стривожилися за долю своїх дружин і дітей, бо на півночі майже нікого не залишилося для оборони. Такі звістки потішили обложених і піднесли їх бойовий дух.

29 липня пройшло у млявій перестрілці, але одна з козацьких куль поцілила в хрест ксьондза-бернардина Жабковського, котрий помер через кілька годин. У ніч на 30 липня поляки, переважно з гусарської хоругви львівського старости Адама Ієроніма Сенявського, здійснили потужну вилазку, яка однак напоролася на засідку. Під час бою полягло до 30 шляхтичів, не рахуючи слуг та челядників. Поляки дещо зривалися, коли вдарили із гармат по козаках, які кинулися в контратаку. Того ж дня було забито поручника Слупецького, котрий служив у хоругви Сенявського. Полякам довелося відступити до останнього валу під замком, у черговий раз звузивши лінію оборони, «бо нас і небагато (залишилося) до оборони і тих уже багатьох було поранено»²⁸. Повстанці й татари, помітивши це, спробували вдертися до ворожих укріплень на плечах відступаючих, але такий намір через сильний гарматний вогонь довелося облишити. Однак цей маневр коштував полякам кілька десятків життів самої шляхти, не рахуючи численних челядників. Тоді ж поляки розділилися на дві групи: одні спішно досипали вал, а другі протягом кількох годин безперервно відстрілювалися. При цьому також понад десять копачів загинуло. Зі свого боку українці швидко насипали новий вал, який став тільки в 30 ліктях від польського. Решта дня пройшла у взаємних сварках між поляками та українцями. Повстанці погрожували обложеним усіх винищити, а ті обіцяли, що козакам скоро доведеться робити греблю на Дніпрі для князя Я.Вишневецького, налякаючи на майбутню тяжку неволю.

31 липня пройшло в перестрілці, в ході якої загинув шляхтич Миколай Домарацький, один зі слуг князя Вишневецького. Оскільки він був аріанином, то його поховали просто у збараському валу. Обложені задумали вчинити вилазку, але повстанці довідалися про неї завчасно (видно від перебіжчиків), тому довелося від вилазки відмовитися. Деякі щоденники згадують і про невдалий козацький штурм цього дня.

Ранок 1 серпня розпочався короткочасним штурмом, який зініціював сам Б.Хмельницький. Даний штурм не мав однак суттєвих наслідків, особливо дошкулили тоді українцям ядра-гранати, якими засипали їх обложені. Потім настала тиша. Цього дня у замку помер від гангрені шляхтич Дучиминський, який кілька днів тому був поранений у ногу кулею із самопалу. Уночі козаки досипали свій вал так, що він став вивищуватися над польським, причому на нього поставили гармати.

2 серпня пройшло відносно тихо. Обложені тим більше не прагли воювати, бо в цей день було свято, пов'язане з іменем католицького святого Франциска Асизького. Крім того, з огляду на зливу не можна було вчинити активних дій і лише час від часу виникала млява перестрілка.

Того дня Б.Хмельницький прислав до них із листами польського перебіжчика. Цей приніс гетьманського листа (польською мовою) до Я.Вишневецького разом із перехопленими листами князя, а також свій універсал до іноземних найманців із пропозицією перейти на бік повстанців. Хоча цей лист гетьмана є досить відомим, однак варто навести принаймні сучасний переклад його українською:

«Повідомляю вашій княжій мості, що цей лист із посланцем вашої мості захоплено в трьох милях від Львова. Посланцеві відрубали голову, а цей лист цілий відсилаю вашій княжій мості. Надієшся ваша мость на якусь допомогу від короля його мості, а чому ж ваша мость сам не виходиш з норки і чому ви не приєднаєтеся в один гурт до короля його мості? Та й король його мость, будучи таким великим монархом, не без розуму, щоб мав безрозсудно вести своїх людей на загибель. Як же він може прийти сюди на поміч вашій мості? Без табору неможливо, а з табором – є річки й потічки. Його королівська мость краще зробить, що нас дочекається, а з його королівською мостью ми можемо дійти у всьому певної згоди і умови. А ваша княжа милість не зволь нарікати на нас, а (тільки) на самого себе зволь подивитися, бо ми вашу княжу мость не зачіпали і хотіли б в цілості залишитися у задніпровській державі. А якщо вже так із провидіння Божого сталося, то раджу вашій княжій мості діяти по своїй волі».

Адреса: «Віддати ясноосвіченому князю його мості Іереміє Корибутіві Вишневецькому, воєводі руському, старості каневському, нашому, хоч і нещирому, приятеліві»²⁹.

Я.Вишневецький, уражений змістом і формою листа, арештував гінця, якого потім було допитано, а свою розлогу відповідь послав із простим селянином. Ярема образився за приводу того, що лист гетьмана не мав навіть підпису, вичитав Б.Хмельницькому за страту посланця, за посилку універсалу до іноземного війська, радив йому пригадати якісь свої (князя) добродійства, закликав не воювати проти короля, а виявити себе покірним королівським підданим. Я.Вишневецький зовсім не розумів того, що з 1648 р. кардинально змінилася Україна й українці. Інакше не можна пояснити його заклик до Б.Хмельницького, щоб він розпустив із Війська Запорізького по домах колишніх князівських підданих³⁰.

Побоюючися нічних вилазок чи штурмів повстанців, Я.Вишневецький із Фірлеєм наказали посилити пильність на валах. Вони ж вигадали хитрий спосіб пильнування повстанців: час від часу обложені кидали вночі запалені мазниці та осі з возів і це світло не давало можливості козакам здійснити непомітний напад. Цікаво, що такі ж прийоми застосовували й козаки в разі потреби.

3 серпня біля ставка, із котрого брали воду обидві сторони, зустрілися два єврея: один бився під польськими прапорами, другий (вихрест) – під українськими. Вихрест попередив свого знайомого про те, що повстанці готують новий штурм і що під Збараж ідуть великі польські підкріплення, чим дуже стурбоване Військо Запорізьке. Ця тривога посилилася через упевненість у тому, що армія Радзивілла не змилюється ні над жінками, ні дітьми, а оборони українських містечок майже нема, бо всі козаки виступили в похід³¹. Щоб переконатися у правдивості цих слів, обложені сформували загін у 600 вояків для вилазки. Але ці вояки не встигли належним чином приготуватися до темряви, тому було вирішено вилазку відкласти, тим більше, що ще не повернувся селянин-гонець із відповіддю від Б.Хмельницького князю Я.Вишневецькому.

4 серпня була незначна артилерійська перестрілка, внаслідок чого загинуло кілька поляків. Надвечір пішла поголоска, що Б.Хмельницький із частиною свого війська кудись пішов (як бачимо польська агентура працювала непогано), але куди саме не було відомо. Тому вирішили наступного дня вчинити вилазку.

5 серпня на світанку обложеним удалося тихо пробратися до козацьких окопів і зненацька вдарити на них. Напад був успішний, чимало повстанців було вбито (за деякими даними аж кількясот), захоплено 16 чи 18 прапорів, ряд

полонених. Щоправда, під час вилазки та при відступі до фортеці зазнали втрат і польські війська, насамперед було забито Прецлава Лянцкоронського, сина сондецького каштеляна Самуеля Лянцкоронського, новогрудського воєводи Хребтовича. Знову почалася артилерійська перестрілка, причому полякам удалося влучити в козацьку гармату і вбити її обслугу. Один зі слуг прагнув перейти на бік повстанців, але його було перехоплено й страчено. Тим часом було допитано полонених повстанців, які повідомили про гнів Б.Хмельницького з того приводу, що обложені поранили полковника Федоренка (Богуна (?), який хотів влаштувати підкоп і висадити одну з башт, із котрої звичайно полював за повстанцями снайпер – єзуїт Муховецький. Полонені також зізналися про велику допомогу, яка поспішає до обложених, тому Б.Хмельницький прагне до її підходу оволодіти Збаражем. Ця звістка змусила поляків бути особливо пильними.

6 серпня перед світанком було здійснено останній генеральний штурм фортеці, причому головний удар спрямували на полк коронного підчашого М.Остророга. По замку й табору без кінця били гармати і кожне ядро за свідченням очевидців убивало часом по 10 солдат. У цей і найближчі дні, як відзначали самі польські мемуаристи, із кожної хоругви гинуло як мінімум по 20 вояків. Не можна було рятувати й поранених, через зливу куль навіть «брат брата не смів рятувати», ксьондзи не могли дійти до смертельно поранених, щоб висповідати їх і прочитати відхідну молитву. Дошкуляли й запалювальні гранати. Обложені навіть намагалися вкриватися мокрими ряднами та наметами. Однак це майже не допомагало. Із 25 українських шанців безперервно гриміли гармати, які заряджали картечю і «кожен постріл із гармати був не марним»³². Найкращий засіб урятувати своє життя – це закопатися якнайглибше в землю. Однак за артилерійською канонадою розгорнувся козацький наступ. Козаки групами по 15–20 вояків тягли 15 гуляйгородів, які були поставлені на колеса, підносили величезні штурмові драбини. Із козацьких бастіонів та гуляйгородів було рукою подати до противника і козаки цим уміло користалися: «з валу ляхів крали і, скачучи на вал, лядські прапори хапали і самих (ляхів) забивали»³³. Але в той час, коли козаки вдиралися на вали, заgrimіли польські гармати й рушниці, сіючи смерть, деякі польські загони здійснили успішні вилазки. Тільки 400 козаків зуміли захопити плацдарм на валу і поставити там свій прапор. Однак проти них була спрямована майже вся польська артилерія, здійснено контрудар і значно поріділа купка вояків мусила відступати. Очевидно під час саме цього штурму було поранено героя морських походів козаків на Синоп Кіндрата Бурляя, а також полковника Івана Богуна. Дані польського хроніста Веспасіяна Коховського, твір якого між іншим активно використав Генрик Сенкевич при написанні роману «Вогнем і мечем» – першої книги своєї трилогії, про загибель тут К.Бурляя не підтверджуються. Ряд документів згадують про Бурляя і в подальший період Національно-визвольної війни українського народу, насамперед про його роль як учасника українського посольства до Москви 1655 р. Того дня були ще дві спроби штурму, але набагато слабші.

Узагалі усі ці дні наприкінці липня – на початку серпня, українське військо не давало спокою обложеним, козаки придумували нові хитрощі, дістаючи ворога то підкопами, то закидаючи його гранатами і горщиками з киплячою смолою. Залізними гаками вони примудрялися зачепити зі своїх валів польські вози, які творили другу лінію оборони за валом, і тягли їх до себе. Одного разу козаки добре налякали обложених, посадивши на коней убрані по-турецьки солон'яні опудала. Склалося враження, що на підмогу українському війську прибули турки, а це означало б катастрофу для Речі Посполитої. На щастя для обложених паніка швидко припинилося, бо з допомогою підзорних труб удалося виявити обман. Але найбільше докучав обложеним голод. Як писав П. Шевальє, «поляки були стиснуті до крайності і не мали простору для пересувань. До то-

го ж їм не вистачало харчів, а їхнім коням фуражу, щодня гинуло багато коней, що спричинилося до нестерпного смороду в таборі. Невеликий шматок хліба коштував десять півтораків, а бочка пива – п'ятдесят флоринів. Солдат жив тільки кінським та собачим м'ясом. До Б.Хмельницького весь час приходили польські солдати, щоб здатися в полон»³⁴. Про голод у польському війську говорять і інші джерела. Так, під 9 серпня автор одного із польських щоденників облоги Збаража занотував ціну на провіант у таборі обложених: гарнець пива – 1 флорин 15 грошей, кварта звичайної горілки – 10 флоринів, чверть збіжжя – 30 флоринів, грошова булка хліба – 1 флорин, «і то не можна дістати, хіба що з труднощами»³⁵. У хроніці ігумена київського Свято-Михайлівського монастиря ієромонаха Феодосія Софоновича відзначалося: «ниоткол не можуть живности міти, іли іншії (поляки) стерво, бо з голоду много умираю»³⁶. Літописець Григорій Граб'янка, використавши твір польського хроніста Самуїла Твардовського «Громадянська війна» (Каліш, 1681), так описав голод в обложеному Збаражі: «Тим зачася глад великий і начаша ясти конскія м'яса, кошечая, песія і миші, і уже ослабіваху руці, ізнемогаху сили і снозі умроша напрасними смертьми, живії же не могоша оружія подносити, другі кусали землю спеклюю зубами і бисть обоз много празден, тім меншіє еше... К сему козаки, придаючи болшого бідним обложенцям утраплення досадами ляхов уражаху, мовячи: «Ото вам, ляхи, очковое, роговое, оренди, ставцизни, панцини, пересуди і сучомельцизни? А докуль будете кунтуші по шанцях марати, понеже то наші, будучи ви і самі уже ясир татарам голодним, а до тих пор удержуетесь; а видіте, як по стройной музиці козаки дудку вам заграли?»³⁷.

Сатиричний образ ворогів, обложених у Збаражі, подано і в тогочасній українській народній пісні «Ой, що то за хижка...». Варто процитувати уривок із неї:

«Ой, що то за хижка там на виріжку:
Пане Вишневецький, воєводо грецький,
Та виведи танчик по-німецьки...
Під тою хижкою пани сиділи.
Пани сиділи, собак лупили (тобто знімали шкіру – Ю.М.)
Ножі поломали, зубами тягали...»

7 серпня поляки здійснили зранку невдалу вилазку, у ході якої втратили кількох шляхтичів та понад десяток челядників. День пройшов у гарматній перестрілці, а повстанці до того ж зробили 7 нових високих укріплень (вищих, ніж польські вали) довкола замку. Наступного дня із самого ранку з цих укріплень почали стріляти найкращі козацькі стрільці, які покладали трупом багатьох обложених. У полудень український табір дещо змінив своє розташування: від Старого Збаража він перемістився протягом дня до кам'яної церкви. Із боку Вишневця була виставлена сторожа, що, ясна річ, робилося на випадок приходу із заходу королівських військ. Це поліпшило настрої обложеним. Наступного дня український табір повернувся на старе місце, до Старого Збаража і разом із ординським табором він став поблизу Старого замку, напроти полку Я.Вишневецького.

9 серпня було дуже холодно, ішов дощ, через що з обох сторін стріляли дуже мало. Якийсь слуга хотів перейти на український бік, але був спійманий. На допиті він підтвердив свій намір і був жорстоко покараним: йому, живому, відрубали руки й ноги...

Потяглися нові дні й ночі тяжкої облоги... 10–12 серпня були дощовими і без особливих подій, хіба що 12 числа помер син львівського підстолія Здіслава Замойського Миколай.

Сили польського війська у Збаражі танули на очах. Як сумно писав польський хроніст Твардовський: «Зброський, Сежраковський, Сваршевський,

Ценклінський, Злоцький, Дзержек, Халаїм і Подгородинський із багатьма іншими побиті». Хто не поліг у бою, того діставали голод і хвороби, чимало було поранених. Обложених тримала тільки надія на швидкий прихід короля.

13 серпня в серцях обложених промайнув проблиск надії. Пройшла чутка, що підмога вже близько, у трьох милях на захід від Збаража, у Залозцях. Цю чутку підтверджував неспокій і в українському таборі, який повністю підтягнувся до Старого Збаража, де повстанці із лопатами та кирками заходилися будувати нові укріплення уже для власної оборони в разі небезпеки із заходу. Водночас пронеслася тривожна чутка і для поляків, що нібито на допомогу повстанцям ідуть донські козаки. Були певні ознаки й підготовки нового штурму, але сильна злива, яка тривала всю ніч, зашкодила цьому і, як писав сучасник: «селени воліли сушитися, ніж стріляти».

14 серпня пронеслася чутка, що Б.Хмельницький із усією потугою виступив проти короля. Це було дійсно так. Дізнавшись про підхід Яна Казимира із коронним військом, гетьман України разом із ханом та його ордою рушили йому назустріч, залишивши меншу частину армії на чолі із Чорнотою для подальшої блокади Збаража. Обложені про це довідалися надто пізно, але навряд чи вони, знесилені довготривалою обороною, могли би чимось суттєво допомогти своїм.

Короля із його армією перехопило під Зборовим українсько-кримське військо на чолі із Б.Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III. Унаслідок несподіваного удару 14 серпня польське військо зазнало тяжкої поразки і опинилося на межі катастрофи. Не кращим для польської армії був і наступний день. Ян Казимир був змушений просити миру у Хмельницького, який прагнув добити ворога і поставити крапки над «і» в ході війни. Але у справу втрутився кримський хан, котрий злякався значного посилення Гетьманщини і тому поставив перед гетьманом ультиматум: або приставай на мир із королем, або я з королем піду на тебе війною. Унаслідок зради союзника Б.Хмельницький був змушений розпочати переговори, які завершилися підписанням Зборівського миру 18 (8) серпня 1649 р. Цей мир був вигідний українським повстанцям, але явно не відповідав масштабам перемоги. За усною домовленістю українські війська мали зняти блокаду Збаража.

Тим часом, облога Збаража тривала. На світанку 15 серпня утік до козаків слуга з гусарської хоругви Самійла Корецького. Він розповів, що поляки мають відійти від валів із okazji свята Успіння Пресвятої Богородиці і цим можна було б скористатися для успішного штурму. Через це обложені мусили цілий ранок простояти у бойовій готовності біля валів. Повстанці дійсно хотіли вдарити на фортецю, але вже вкотре на заваді стала тригодинна злива. Але небезпека не минула. Так, коли Я.Вишневецький ішов із замку до валу, пролунав постріл із козацьких укріплень. Куля вбила пса біля ніг князя. Після обіду обидві сторони обмінювалися рідкими пострілами із рушниць та гармат. Повстанці однак часу не втрачали і підкопалися під польський вал біля квартири О.Конецпольського. Тільки пильність польської сторожі не дозволила їм успішно завершити операцію.

16 серпня почалося з пострілів козацьких гармат на Старому Замку Збаража. Поляки спочатку подумали, що це підійшла сподівана підмога і з радістю кинулися до валів. Але ця радість була передчасною, більше того купи обложених, які бігли до валів, викликали вогонь української артилерії та рушниць. Де-що пізніше поляки зрозуміли, що ці постріли з гармат не що інше як салют із приводу перемоги української армії над польською під Зборовим. Того ж дня козаки хитрістю виманили слугу з польського табору і взяли в полон. У свою чергу до поляків перебіг (очевидно з умислом) козак, котрий приніс їм листа Б.Хмельницького, писано «по-русинськи» до Чорноти, у котрому гетьман повідомляв про свій успіх під Зборовим, про полонення 500 значних панів і про

необхідність щільної блокади Збаража, щоб і жоден не вийшов звідти. Цей лист викликав неспокій серед обложених, низи почали вимагати капітуляції «пану Хмелю», бо йому й сам король не зміг нічого вдіяти. Якимось вдалося цей неспокій втихомирити. Між тим, хтось помітив під горою за валами прапорці Б.Хмельницького («на деревці два гусарських прапорці: один білий, другий червоний китайчаний»), по них дали поспішний залп із гармат, але без шкоди. Це був не Б.Хмельницький, а хтось зі старшини (Чорнота?), який незважаючи на ворожий гарматний вогонь, піднімав козацьку масу на штурм із того боку, де стояли сили О.Конецпольського. Стривожені поляки почали досипати вал і втратили при цьому 12 своїх челядників.

17 серпня розпочалося зі зливи, яка знову зашкодила козацькому штурму. На світанку ротмістр татарської хоругви Я.Вишневецького шляхтич Миколаєвський приніс стрілу, випущену з українського табору, на котрій було прикріплено шматок списаного паперу. Це був лист від одного з полонених польських шляхтичів, котрий закликав обложених триматися, бо король із великими силами вже у Зборові. Командування обложених стало дискутувати щодо того, наскільки можна вірити листу, але Я.Вишневецький зумів переконати їх у правдивості послання (хоч насправді воно не відповідало дійсності). Ураховуючи те, що цього листа скрізь носив і читав солдатам слуга Я.Вишневецького Ярош Сважевський, можна думати, що це був вправний пропагандистський хід самого князя із метою підняти дух обложених. Із цією ж метою командування польського війська влаштувало публічні страти для тих, хто здійснив невдалі спроби втекти до українського табору або українських розвідників. Це був насамперед якийсь шляхтич, котрому було відрубано руку та ногу. Другим був селянин-розвідник, котрий кілька днів тому прибіг до Збаража під виглядом утікача із татарської неволі. Довідавшись, що поляки готуються до вилазки, він хотів утекти до своїх і попередити їх про небезпеку. Але коли він ліз на вал, його вхопив за ногу якийсь німецький найманець, котрий сидів у засідці. Розвідник спробував вирватися, волаючи до якогось отамана Романа про допомогу, але інші німецькі найманці дали залп і Роман не зміг його врятувати. За припущенням сучасного польського історика М.Нагельського, цим Романом був Роман Катіржний (Нагорецький), козак, дипломат³⁸, котрий дійсно займався і справами організації розвідки. Цього селянина-розвідника також було страчено.

У цей день з ранку до полудня було вчинено 43 гарматних залпи по обложених, але явно «в молоко». Щоправда, загинув слуга Я.Вишневецького з його гусарської хоругви шляхтич Ягельницький. Запідозривши лихий умисел гармаша, повстанці повісили його. Поляки задумали вчинити вилазку, але перед самим її початком двоє вояків утекли до козаків і попередили їх про намір обложених. Від вилазки довелося відмовитися. Вечір пройшов у тріумфах обох сторін: українці раділи, що під Зборовом удалося оточити короля, а поляки через недостовірну інформацію даремно втішались із примарних перемог короля. Ніч пройшла досить спокійно: пострілів було мало, зате не бракувало обопільної лайки з обох сторін, так само, як і приятельських розмов. Яскрава ілюстрація загадковості слов'янської душі!

18 серпня повстанці взялися підкопуватися під вал напроти роти брацлавського підсудка Коссаківського, билися потім ціпами з обложеними, повели влучний вогонь з-за штакетів і від цього вогню полякам із труднощами вдалося укритися. Тим не менш не бракувало забитих, насамперед шляхтич із гусарської хоругви Я.Вишневецького Ярош Сважевський, про якого вище говорилося. Перестрілка з перервами тривала цілий день і ніч, а над ранком Я.Вишневецький учинив вдалу вилазку, внаслідок якої було ряд козаків забито, а 9 взято у полон, у тому числі осавула та гайдука, колишніх підданих вінницького старости Яна Одживольського. Із польського боку було втрачено вбитими чотирьох челядників.

19 серпня розпочався допит полонених. Вони ще не знали про остаточний результат Зборівської битви і, видно, під тортурами подали невірну інформацію про те, що нібито король перемагає під Зборовим, про те, що Б.Хмельницький нібито звелів прийти йому на допомогу частині повстанців з-під Збаража. На радощах поляки здійснили нову вилазку, сподіваючись на нову перемогу. Спочатку вилазка успішно розвивалася, але потім захлинулася, довелося повертатися за збаразькі стіни. Як майже завжди у подібних випадках польські мемуаристи схильні перебільшувати свої успіхи і применшувати свої втрати: за свідченням одного із них українці втратили багатьох (не конкретизується скільки саме), а з польського боку вказано на загибель кількох вояків, у тому числі шляхтича Ясинського з надвірної хоругви Я.Вишневецького та два шляхтича хоругви Белецького, що служив у Вишневецького. Тут же анонімний автор відзначив: «Досі (повстанці) б'ються цепами, кидають до нас камінням із праці і що можуть злого, то все нам чинять»³⁹, що з того моменту, як козаки насипали вали вище польських, вони щоденно кількох, часом понад 10 «наших убивають». Відзначалося, що дуже велику шкоду чинили перебіжчики, котрі тікали до української сторони щодня і давали знати про все, що діялося в таборі обложених, які були наради, який дефект провіанту, «бо німці пси, а ми коні протягом (останнього) тижня їли»⁴⁰, що німці через голод були змушені грабувати вночі вози, а челядники перехоплювали тих, хто ніс їсти шляхтичам на вали, й забирали собі. Через це вже доходило до міжусобних конфліктів.

20 серпня вранці мала відбутися чергова польська вилазка, але вночі перед цим утекли до українського табору два драгуни і перестерегли повстанців. У перестрілці того дня було забито ротмістра Ратовського і смертельно поранено шляхтича Машевського. Помер також поранений кілька днів тому пращинський (пшастинський) староста, ротмістр Черської землі, командир гусарської хоругви Мазовецького воєводства Ієронім Францишек Зброський (Зброжек).

Того ж дня дійшло до драматичних, навіть трагічних подій. 6 тисяч селян із навколишніх сіл, у т. ч. із дружинами й дітьми, зі страху перед війною, укрилися з поляками за стінами Збаража. Тепер вони стали хворіти й мерти з голоду і їх було вирішено випустити за межі фортеці. Як тільки вийшла перша група в 4 тисячі душ, на них накинулися ординці, частково вбили, частково забрали в неволю. Тільки небагатьом пощастилося дістатися до козацького табору. Узагалі на той час відносини між союзниками значно погіршилися. Ординці зайнялися грабунками, нерідко нападали на козаків, щоб відібрати якесь добро, а це у свою чергу викликало спротив, але задля перемоги над Річчю Посполитою українцям доводилося стримуватися.

Характерно, що решта селян, незважаючи на сумну долю своїх попередників, все одно просилася вийти за межі фортеці і вже була дістала згоду. Однак в останній момент Я.Вишневецький заборонив їх випускати не знати з якої причини.

Сам князь написав листа до своїх колишніх підданих, пропонуючи їм повернутися до домів, обіцяючи дати їм за це амністію (!). Із його листом вийшов за міську браму парламентар Бжестовський і став шукати адресатів, насамперед із міста Переволочної. Якийсь отаман сказав, що повстанці із Переволочної стоять коло ставка. Бжестовський не став далі шукати, а віддав листа цьому отаманові для передачі переволочанам. Після цього знову почалася перестрілка, внаслідок якої було забито одного польського шляхтича. Надвечір похолодало, піднявся вітер. З обох боків мало стріляли, воліли лягтися між собою.

21 серпня згаданий вище Бжестовський знову вийшов на переговори в сподіванні на лист-відповідь, але не діждавшись, повернувся до замку. У цей же час примчав під стіни якийсь татарин від карач-бея, просячи, щоб припинили стрілянину, бо вже настав мир. Його прийняли з почестями, тим більше, що ми-

ру обложені чекали як ніхто, але водночас боялися якихось хитрощів, тим більше, що козаки поставили чотири гармати за ставок і стали готуватися до штурму. Близько 3-ї години до українського табору прибуло понад 10 прекрасно озброєних хоругв і як тільки вони увійшли до свого табору, знову почалася перестрілка, котра тривала, щоправда, усього півгодини.

Це якраз Б.Хмельницький повернувся зі Зборова до стін Збаража. Польський мемуарист засвідчив, що козаки кричали до обложених зі своїх валів: «Ляхи! Уже не стріляйте, уже мир. Наш гетьман із вашим королем в одній кареті їдуть!»⁴¹.

Після заходу сонця до збаразького замку прибув із листами до Фірлея дипломат Речі Посполитої Ромашкевич, який, до речі, був вірменином із походження. Із листів та усної інформації дипломата стало ясно, що вже підписано мир і що на другий день мають прибути представники з обох сторін для розведення військ. Навіть і тепер не всі повірили в мир, бо не вважали Ромашкевича достатньо поважною для цього особою. До того ж, Ромашкевич не міг нічого конкретного сказати про умови Зборівського миру і посилався на польських комісарів, котрі затримані Б.Хмельницьким у своєму таборі і тільки завтра придуть для розмови. Щоправда пізніше прибув гонець із листом від Б.Хмельницького, який стверджував факт підписання миру, але при цьому гетьман вимагав від обложених виплати хану 100 тис. злотих. Цей лист викликав нові тривоги і спричинив лист-відповідь до Б.Хмельницького, у котрому цю суму обложені відмовлялися сплатити. У відповідь гетьман пообіцяв нікого не випустити зі Збаража, через що виникла нова тривога і поляки змушені були стояти наготові і чути як татари кричали їм: «Под Збараж одна лях десет татар б'єш (?). На Зборів одна татар десет лях бієш».

22 серпня розпочалося дощем. Польське військо вже повірило у мир, хоча час від часу виникали перестрілки, які забирали нові життя. До обіду розпогодилося і стрілянина припинилася. Розпочалися дружні бесіди. Надвечір польський комісар сокальський староста Зигмунт Денгоф прислав з українського табору шляхтича Ольшанського із запитом: чи готує командування обложених ту суму грошей, на котру претендує хан. Спочатку Фірлей відмовлявся платити, але Ольшанський сказав, що у такому разі Денгоф піде в неволю як заручник. Ці переговори затяглися. Ішли також переговори про умови розведення військ під Збаражем, які провадили Б.Хмельницький і хан із представниками польського командування. Було все ж домовлено, що польське військо сплатить викуп у сумі 120 тис. злотих, а для дотримання обіцянки дасть у заклад Потоцького. Тільки після цього облога була знята. Уже в ніч на 23 серпня повстанці покинули вали довкола міста, але обложені ще боялися «фортелю», котрий міг би коштувати їм життя.

Удень підозри щодо «фортелю» розвіялися. Поляки стали виходити з-за стін і купувати у козаків їжу та коней. Повстанці почали частувати недавніх ворогів із числа своїх знайомих горілкою, хлібом та яблуками, а з незнайомих зривати шапки, забирати одяг. Ординці поводитися гірше, бо багатьох із необережних поляків забрали в полон.

24 серпня пройшло під знаком взаємної торгівлі та обміну, але вночі поляки знову стояли в бойовій готовності. Тільки 25 серпня рано-вранці український табір став покидати околиці Збаража, а в полудень виступив у путь і сам Б.Хмельницький. На другий день після цього рештки польського гарнізону Збаража покинули напівзруйнований замок і обережно рушили в напрямку Тернополя. Майже всі йшли пішки, кінноти було дуже мало через брак коней. 28 серпня вони прибули до Тернополя, а потім пішли на Глиняни повз Залісся, Озерну та Зборів, а далі – на Львів. Зголоднілі вояки рвали на своєму шляху недозрілі плоди, бо важко було дістати хліб, через що «маса їх захворіла та по-

мерла»⁴². Автор щоденника Зборівського походу писав із цього приводу: «Чимало їх (учасників боїв) не від ворога, але від своїх труднощів через штурми та тяжкий голод, бо їли собак та конину, мусили померти, як пан Бродовський, якого Казановська народила, бо цей, вийшовши з облоги, з'ївши трохи хліба...помер»⁴³. Далі цей же автор порівнював голод в обложеному Збаражі із тим, який панував в обложеному в античні часи місті Сагунт.

Обложені дійсно виявили значну силу духу і мужність, але їх лишилося небагато, та й ті продовжували помирати від ран та хвороб, наслідків голоду. Як відзначав польський хроніст С.Твардовський, невдовзі померли майже всі учасники оборони Збаража...

Які ж результати битви під стінами Збаража? Польські історики відзначають мужність і силу духу обложених і мають у цьому рацію. Але не меншу мужність виявили й українські війська, які безперервно штурмували могутню фортецю. Під Збаражем обидві сторони зазнали величезних втрат, приблизно по 30 тисяч вояків, причому майже всі війська Речі Посполитої, які були у Збаражі загинули, якщо не від куль та шабель, то від голоду й хвороб, навіть невдовзі після замирення. Для польської сторони ці втрати були дошкульнішими, бо обложені у Збаражі майже нічим не допомогли королівській армії, яка поспішала їм на допомогу. Зрештою доля кампанії була остаточно вирішена не під стінами Збаража, а під Зборовом, а успішна блокада Збаража заклала необхідні передумови для перемоги у генеральній битві під Зборовом. Тому облога Збаража по праву стоїть в одному ряду з перемогами української зброї на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом, Жванцем, Городком та іншими визначними битвами в ході Національно-визвольної війни українського народу.

¹ *Fraś L.* Oblężenie Zbaraża w 1649 r. – Kraków, 1932; *Kubala L.* Szkice historyczne. – Lwów; Warszawa, 1923. Тільки останнім часом посилюється зацікавлення даними подіями в середовищі істориків, про що зокрема свідчить передрук із ґрунтовними коментарями двох анонімних польських щоденників Збаразької облоги, здійснений відомим сучасним польським істориком проф. Мирославом Нагельським. Див. зб.: *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651).* – Warszawa, 1999. У сучасній українській історіографії Збаразької облоги було присвячено наш стислий нарис (*Мицик Ю.* Облога Збаража // *Історичний календар '99.* – К., 1998. – С.223–226) та невеликий розділ у монографії Івана Стороженка (*Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн.1.).

² Архів головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД). – Ф. «Архів Радзивиллів». – Кн.14. – С.272; «Оссолінеум» (Вроцлав). – Відділ рукописів (далі – ВР). – №5656. – Арк.171; Держархів у Кракові. – Ф.«Зібрання Русецьких». – №41. – Арк.137.

³ Див. листи Б.Хмельницького від 20–24.04.1649 р. до правителів Кримського ханства із проханням про допомогу (Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. – К., 1963. – №54–56, 58; *Мицик Ю.А.* Невідомий лист Богдана Хмельницького періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // *Архіви України.* – №4. – 1987.).

⁴ Держархів у Кракові. – Ф.«Зібрання Русецьких». – №41. – Арк.127.

⁵ *Петровський М.Н.* Нариси з історії України. – К., 1940. – С.116.

⁶ Див.: *Акты, относящиеся к истории Южной Руси.* – Санкт-Петербург, 1875(?). – Т.VIII. – С.297.

⁷ Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – Ч.). – Відділ рукописів (далі – ВР). – №1657. – С.560 (464); Див.: *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь і роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С.48–50; *Radziwiłł A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa, 1980.

⁸ *Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski.* – Kraków, 1845. – Т.2. – С.58.

⁹ АГАД. – Ф.«Архів Радзивиллів». – Відділ 2. – Супплемент. – №36.

¹⁰ Ч. – ВР. – №1657; Бібліотека Польської Академії наук у Кракові. – ВР. – №2253. – Арк.; *Ojczyste spominki* – Т.2. – Kraków, 1845. – С.58.

- ¹¹ Держархів у Кракові. – Ф.«Зібрання Піноці». – № 363. – С.379.
- ¹² *Szul-Skjoeldkrona T.* Dyscyplina i morale armii koronnej w okresie pomiędzy Piławcami a kampanią Zborowską 1649 r. // *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku.* – Warszawa, 2002. – С.106.
- ¹³ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – №96.
- ¹⁴ *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С.81.
- ¹⁵ Ojczyście... – Т.2. – С.57.
- ¹⁶ Держархів у Кракові. – Ф.«Зібрання Піноці». – №363. – С.403. Лист від 15.07.1649 р.; Ojczyście... – Т.2. – С.57.
- ¹⁷ Ч. – ВР. – №379. – С.189.
- ¹⁸ АГАД. – Ф.«Архів Радзивилів». – Відділ. – Кн.14. – С.274.
- ¹⁹ Документи... – С.257.
- ²⁰ Relacje wojenne ... – S.140–141.
- ²¹ Ibid. – S.148.
- ²² Ibid. – S.172.
- ²³ Ibid. – S.139.
- ²⁴ Ibid. – S.142.
- ²⁵ Ibid. – S.142.
- ²⁶ Держархів у Кракові. – Ф. «Зібрання Русецьких». – №31. – Арк.309–311; Дана конфесата опублікована нами в перекладі українською: *Мицик Ю.А.* Визвольна війна очима полонених повстанців // *Київська старовина.* – 1995. – №4. – С.15–35.
- ²⁷ Документи... – С.253.
- ²⁸ Relacje wojenne ... – S.144.
- ²⁹ Ibid. – S.145–146; див. також: документи Богдана Хмельницького. – №64.
- ³⁰ Ibid. – S.146–147
- ³¹ Ibid. – S.147–148.
- ³² Ibid. – S.173.
- ³³ Українська література XVII ст. – К., 1983. – С.463.
- ³⁴ Relacje wojenne ... – S.150.
- ³⁵ *Шевальє П.* Історія... – С.83–84.
- ³⁶ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1991. – С.229.
- ³⁷ Українська література XVII ст. – К., 1983. – С.461.
- ³⁸ Relacje wojenne ... – S.166.
- ³⁹ Ibid. – S.156.
- ⁴⁰ Ibid.
- ⁴¹ Документи... – С.254.
- ⁴² Relacje wojenne ... – S.162.
- ⁴³ Ibid. – S.178.

The given article is dedicated to the history of one of the biggest struggles of the Ukrainian history of the XVII c. that in many respects defined successful development of national liberation war of the Ukrainian people against oppression of Rzeczpospolita. The author examines events of siege of Zbarazh in chronological order, and hetman Bohdan Khmel'nyts'kyi's role in it.